

Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката
Зборник реферата са научног скупа (Нишка Бања, 17-20. 6. 1992)
Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ у Београду
Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу,
Ниш, 1993.

Снежана Петровић, Београд

ЗНАЧАЈ ДИЈАЛЕКАТСКОГ МАТЕРИЈАЛА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ТУРЦИЗАМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду хтели бисмо да скренемо пажњу на значај дијалекатских речника из јужне и југоисточне Србије за комплетирање корпуса турцизама, тачније утврђивање њихове етимологије и стварање поузданије слике о њиховим особинама у оквиру целокупне српскохрватске језичке територије, а и у балканском ареалу.

За ову прилику, због ограниченог простора, одлучили смо да као узорак узмемо турцизме на слово *к-* из Елезовићевог речника Косовско-метохијског дијалекта и да њихов корпус упоредимо пре свега са стањем у РСАНУ, али и у ЕРХСЈ и Шкаљићевом речнику. Одабрали смо баш овај речник стога што због старине и обима садржи највећи број турцизама од свих до сада објављених дијалекатских речника из ове области, затим што је Елезовић као оријенталиста посебну пажњу посветио управо овој лексици и што је тај речник био на располагању састављачима сва три горе поменута речника.

Овом приликом нећемо улазити у проблем етимологија турцизама у самом Елезовићевом речнику,¹ које због застареле методологије и извесних нетачности и непрецизности заслужују да буду предмет посебног рада. Узећемо у обзир оне речи на слово *к-* из његовог речника за које он даје турску, односно арапску или персијску етимологију, као и оне речи за које смо установили да су турцизми а код Елезовића тако не стоји.

РСАНУ је веома значајан за овакво истраживање турцизама, јер без обзира на то што нема дијалектолошких амбиција, у њему се налази значајан корпус овакве лексике, а Елезовићев

¹О етимологијама у Елезовићевом речнику писао је: Х. Барић, Г. Елезовић, Речник косовско-метохијског дијалекта, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XV/1-2, Београд 1935, 270- 290.

речник уврштен је у ред оних извора које су обрађивачи дужни да консултују приликом обраде грађе. У исто време РСАНУ, иако описни речник, код појединих речи даје етимолошке назнаке, и то: "Само код речи новог или новијег порекла (из туђих језика) стављена је и страна реч која јој одговара, да би се показала непосредна зависност наше речи од стране..."² У оквиру таквог односа према речима страног порекла, посебна је пажња посвећена турцизмима, јер за њихову обраду постоји стручни консултант у свим књигама осим прве. Допринос консултаната се, међутим, не може превише строго оцењивати јер они проверавају постојеће и проналазе етимологије само оним речима које им обрађивачи грађе доставе, препознавши их као турцизме или претпоставивши да оне то могу бити. Управо због таквог третмана турцизама у РСАНУ корисно је установити какав је у њему однос према турцизмима из Елезовијевог речника:

1. Неких речи уопште нема: **кавак** "гранато дрво слично јаблану", **кадимија** "давнашњи", **кајмакалти** "млеко што остане испод масла, кад се кајмак измете", **кајме** "папирни новац, турски државни бон", **кала**, **кала** "тако, како; мало по мало", **каракол** "ноћна патрола", **каф-џибрит** "врста шибица", **кутнија** "врста памучне, свилом проткане материје", и др.

Лоша Елезовијева ортографија речи **ка-ка-ка** "тако се изражава грохотан смех" вероватно је довела до тога да ове речи нема ни у РСАНУ, а ни у ЕРХСЈ. Међутим, у Шкаљићевом речнику постоји њена фонетска варијанта, правилно написана: **кахкаха** "смијање грохотом" од тур. **kahkaha** "исто", које такође у РСАНУ нема.

Занимљиво је да од Елезовијевих турцизама који формално представљају речи, најчешће придеве, саграђене помоћу турског суфикса **-li**, у РСАНУ се налазе само: **капаклија** "врста пушке, са поклопцем" и **катмерлија** "слојевит", а нема речи: **кабајетлија** "крив", **киметлија** "цењен, негован", **кубетлија** "који има кубе", **куветлија** "моћан" и **књалија** "који садржи кану", иако постоје именице: **кабајет**, **кимет**, **кубе**, **кувет** и **кана**. Можда је један од разлога то што се сви ови примери налазе у допунама, на крају друге књиге Елезовијевог речника. Слично томе, на пример, у РСАНУ постоји **каге** "курвин син, битанга" и то пример из Елезовијевог речника, а нема **капеогли** "исто" и **капешик** "дем. од капе". Такође, у РСАНУ се налази реч **карши-**

²А. Белић, РСАНУ, I, XXX, а о етимологијама у истом речнику в. више у раду Б. Сикимић, **Етимологије у речнику САНУ**, Четврта југославенска конференција о лексикографији и лексикологији, Загреб 1989, рад у штампи.

-каршија "преко пута", поново Елезовијев пример, али не и **каршија** "исто".

2. Постоји неколико случајева да се у РСАНУ налази реч идентична Елезовијевој, али без значења које он даје, па тако у РСАНУ нема наведених значења следећих речи: **кабаршик** "црни пришт", **кадин** "придев од **када**", **козбаша** "коловоћа, убојица", **крма** "врста модерних ловачких пушака".

3. У РСАНУ следеће речи, за које још Елезовић даје турску етимологију, нису препознате као турцизми и није им дата одговарајућа етимологија: **кабаст** "велике запремине у односу на тежину" од тур. **kaba** "исто", **карашевина** "заједнички назив за крмна жита", од тур. **karışik** "измешан", **клободан** "танак листић злата, месинга или сребра" од тур. **kilaptan** "срма". **котоман** "великаш" од тур. **kodaman** "исто", **ковалайсати** "врштити, обављати" од тур. **kovalamak** "исто".

4. Код неких турцизама у РСАНУ дата је турска етимологија, али неадекватна. Код речи **казагија** "врста турпије" није од Елезовића преузет турски глагол **kazmak** "копати неком алатком" као етимон, већ су дате речи **kazmik** и **kazigi**, а треба да стоји **kazak** "scarper, thresher's shovel" (Redhouse, 626). Код глагола **кајдисати** "решити се, усудити се" дата је турска реч **kaydirmek** "клизати се", а треба да стоји **kiymak** или **kiyişmak** "усудити се" (SDD, 931).

Код речи **капс** "који нема столицу" у РСАНУ није дата турска етимологија, нити је повезана с речју **капслук** "затвор, опстипација" за коју стоји да је од тур. **hapislik**. Ово је грешка, јер још код Елезовића стоји да су обе речи пореклом од тур. **kabz**, **kabzlık** "исто".

5. У РСАНУ за поједине речи нема фонетских варијанти из Елезовијевог речника. На пример, нема речи **кокоз** "сирмах, го", али има **кокуз** "исто" од тур. **kokoz** "исто", или нема **каверенђи** "браон боје", а има **каверенг** и **каференђија** "исто". Таквих речи има двадесетак, али ћемо овде издвојити оне чије би присуство било релевантно за етимологију или би допринело да се неки ставови о турцизмима у српском језику допуне или коригују.

У РСАНУ налазе се речи: **калкабул**, **калкабум**, **калкабур**, **калкабурма** "врста алата сличног клештима, за прављење копчи, савијање жице" и **качкабул** "алатка за увијање жице при изради свирала" неповезана са претходнима. Недостаје облик из Елезовијевог речника **каргабурма** "врста пенсета за упредање и савијање металне жице" од тур. **karga burunı** "чавкин кљун" уз

помоћ којег би се лако повезале горе поменуте речи и одредило њихово порекло.³

У РСАНУ нема облика **кана чичеги** "врста цвећа" из Елезовијевог речника, али има **каначак**, **каначичак**, **каначичек**, **кавгачичак**, **кавгачичак**, (последња два без етимологије), затим **крначић**, **крначичак**, **крначичек** "исто" од тур. **kıpa sıceği** "врста цвећа". Такође, у РСАНУ нема речи **коласија** "у тур. војсци официрски чин", а има **колас** и **колага** "исто" од тур. **kol ağası** "исто". Ова два облика нису од пресудног значаја за етимологију наведених речи, али нам указују на то да закључак Шкаљића⁴ и Шмауса⁵ да приликом адаптације турских изафетних конструкција у српском језику, за разлику од бугарског, крајњи вокали редовно испадају, није сасвим тачан, јер у примерима **кана чичеги**, **коласија** и **каверевњи** то није случај, а вероватно је да таквих примера има још.

Што се тиче фонетских варијанти турцизама на српскохрватском говорном подручју, треба имати у виду да се у РСАНУ, према интерним упутствима обрађивачима грађе, спроводи унификација турског суфикса **-lık** у варијанте са **-лук**, али не увек. Тако, на пример у РСАНУ нема облика **кадилак** "територија над којом је надлежан да суди један кадија", већ само **кадилук** "исто", али има варијанта **калабалак** "граја, галама" поред **калалук**. Варијанте са полугласом у овом суфиксу, које су у Елезовијевог речнику најчешће, такође се у РСАНУ не виде, па би ослањање само на тај материјал могло навести на доношење погрешних закључака у вези степена унификације варијанте **-luk** у српским турцизмима.

Ни ЕРХСЈ није у потпуности обухватио Елезовијевог корпус турцизама, иако се овај речник налази на списку Скокових извора. У ЕРХСЈ нема следећих турцизама: **кавурисат**, **кавурисоват** "пржити", **кадимија** "давнашњи", **кала**, **кала** "тако, како; мало по мало", **калан кусур** "што је остало, заостали кусур", **калкан** "зграда са кровом од две стрехе", **калкација** "убојица", **ка-ка-ка** "тако се изражава грохотан смех", **казаџија** "врста мушке горње

³У Лесковцу постоји реч **калжавур** "измишљена ствар као мамац", што је још једна, у РСАНУ непотврђена варијанта са нешто модификованим значењем (Б. Мигровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984.).

⁴Шкаљић, стр. 40.

⁵А. Шмаус, *Граматички рол турских именица у јужнословенским језицима*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику IV-V, Нови Сад 1961-62, 300-308.

хаљине са рукавима", **кана чичеги** "врста цвећа", **капсол** "каписла", **капсолача** "врста дугачке пушке", **касатура** "војнички нож од пушке", **каспан** "по сваку цену", **кафедар** "друг", **ковалаисање**, **ковалаисат** "вршити, обављати", **кокоз** "сиромах, го", **кол** "патрола", **колас**, **коласија** "у турској војсци официрски чин", **кубе** "свод", **кубелија** "на свод", **кункула** "старинска турска мастионица", **кунтрачија** "који снабдева војску разним ствари-ма", **курна** "лавабо у хамаму", **курсак**, **курсулук** "у димијама задњи широки део", **кызартма** "врста јела са пирганим месом", **кыздисат** "наљутити се", **кълк** "спољни изглед, слика", **кът**, **кътлък** "оскудица".

У већини случајева Скок је Елезовијевог етимологију мењао само у ортографији, прилагодивши је савременој турској абецеди, а обзиром на етимолошку методологију свог речника, такође није полуглас замењивао другим гласовима из стандардног језика, као што је случај у РСАНУ.

Елезовијевог корпус узет као узорак не можемо поредити са Шкаљићевим речником на исти начин као са претходна два, јер је његов корпус ограничен на Босну и Херцеговину и Елезовијевог материјал по природи ствари ту не спада. Но, ипак је релевантно имати у виду чињеницу да од око двеста турцизама из Елезовијевог речника, у Шкаљићевом речнику недостаје више од пола како самих речи, тако и фонетских варијаната и изведеница, што је највећа диспропорција у корпусима између поређених речника. Само тај податак је довољан да претпоставимо да би проучавање фонетских и самантичких разлика турцизама из Шкаљићевог речника и оних са територије Србије било вишеструко корисно, а та је област још увек у нашој науци нетакнута.

Из свега до сада реченог, видимо да ни у један од три анализирана речника Елезовијевог огледни корпус турцизама није у потпуности ушао. Такође је очигледно да изостављене речи, пре свега из РСАНУ, чији је корпус турцизама далеко већи и од Шкаљићевог и ЕРХСЈ, представљају драгоцен материјал за свеобухватна, на првом месту етимолошка, истраживања турцизама у српском језику. Ексерпција комплетног корпуса турцизама из свих новијих дијалекатских речника са територије јужне и југоисточне Србије први је корак ка таквом раду.

СКРАЋЕНИЦЕ

- Елезовић Г. Елезовић, **Речник косовско-метохијског дијалекта I - II**, Српски дијалектолошки зборник IV и VI, Београд 1932. и 1935.
- ЕРХСЈ Р. Skok, **Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, I-IV**, Загреб 1971-1974.
- Redhouse **Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü**, İstanbul, 1988.
- РСАНУ **Речник српскохрватског књижевног и народног језика**, А - недотруо, I-XIV, Београд 1959-1989.
- SDD **Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, I-IV**, İstanbul 1939-1949.
- Шкаљић А. Škaljić, **Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku**, Sarajevo 1979.

С. Петровић

ЗНАЧЕНИЕ ДИАЛЕКТНОГО МАТЕРИАЛА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ
ТУРЦИЗМОВ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ
(Резюме)

Исходя из того, что диалектный материал из южной и юго-восточной Сербии имеет большое значение для полного исследования этимологии и особенностей турцизмов в сербском языке, нашим опытным корпусом являются турцизмы на к-, находящиеся в "Словаре косовско-метохийского диалекта" Глиши Элезовича. Эти турцизмы мы сравнили с соответствующим корпусом в РСАНУ, ЕРХСЈ, а также и с турцизмами в словаре Шкалича. Оказалось, что материал Элезовича полностью не перенесен ни в ЕРХСЈ, ни в РСАНУ. Что касается Шкалича, он этот материал вообще не учитывает.